

Dr inż. Eufrozyna M. PIĄTEK

KSZTAŁTOWANIE WAŁBRZYSKIEGO KRAJOBRAZU KULTUROWEGO w XIX i XX WIEKU

Wałbrzych leży w śródgórskiej kotlinie, otwartej jedynie w kierunku północnym. Do końca XVIII wieku Wałbrzych był małym miasteczkiem, liczącym kilkaset mieszkańców i niewiele ponad 100 domów. W XIX wieku, wraz z rozwojem przemysłu i wzrostem liczby mieszkańców, miasto stało się centralnym punktem w rejonie. W wyniku procesu industrializacji do Wałbrzycha przybywało nie tylko wiele ludzi, ale powstawały instytucje administracyjne, komunalne, handlowe i usługowe. Urbanizacja nabrała rozmachu po 1818 roku, kiedy wałbrzych został miastem powiatowym i centrum administracyjnym. wolne tereny w ówczesnych granicach miasta zostały zabudowane i miasto zaczęło się ekstensywnie powiększać poprzez wykup ziemi od sąsiednich gmin. W XX wieku poszerzenie granic miasta następowało poprzez inkorporację otaczających go wsi, które również podlegały podobnym co Wałbrzych procesom industrializacji, i od dawna były z nim związane węzłami gospodarczymi i społecznymi. Obecnie miasto zajmuje 85 km² powierzchni i liczy około 140 tysięcy mieszkańców.

W ciągu 700 lat istnienia miejscowości krajobraz kulturowy Wałbrzycha zmieniał się w sposób ciągły. Do końca XVIII wieku zabudowa miejska koncentrowała się wokół rynku, a znaczna część mieszkańców zajmowała się obróbką lnu, przędzeniem, tkaniem i wykańczaniem płótna oraz handlem przędzą i płótnem.

Znaczne zmiany w krajobrazie Wałbrzycha i okolicy zaczęły zachodzić w I połowie XIX wieku, a bezpośrednim i pośrednim czynnikiem było przede wszystkim górnictwo węgla. W Wałbrzychu i okolicy węgiel kamienny wydobywano od XVI wieku, jednakże dopiero w II połowie XVIII wieku jego znaczenie gospodarcze zaczęło wzrastać. W 1800 roku w rejonie wałbrzyjskim czynnych było 60 kopalń węgla, w których pracowało około 1000 górników, a produkcja sięgała 120 tys. ton węgla. Płytką eksploatacja złóż oraz technika wybierania pokładów systemem z zawałem skał stropowych powodowała, że w krajobrazie pojawiły się liczne wyloty sztolń oraz szybów kopalnianych z towarzyszącymi im hałdami, liczne zapadliska powierzchni ziemi, a zmiana poziomu wód gruntowych powodowała wysuszenie terenu, zanik siedlisk leśnych i powstanie nieużytków. W 1858 roku wydobycie węgla wzrosło do 690 tys. ton, zatrudnienie w kopalniach przekroczyło cztery tysiące osób. Pierwszą na Dolnym Śląsku parową maszynę wyciągową uruchomiono w kopalni SEGEN GOTTES w 1814 roku, do połowy XIX wieku liczba parowych maszyn wyciągowych sięgała 10. Wielkogabarytowe budowle przemysłowe na powierzchni kopalń oraz zwały skał płonnych i urobku węglowego stały się istotnym elementem krajobrazu. Początkowo budynki nadszybowe były niewielkie i nie różniły się od wiejskich domów mieszkalnych, jednak rozwój techniki górniczej i wzrost głębokości kopalń wpłynął na zmianę wielkości budynków nadszybowych. Upodobniły się one do kamienic mieszczańskich, wyróżniając się dużymi oknami, często umieszczano w narożnikach budowli wieżyczki, które pełniły równocześnie funkcje kominów kopalnianych kotłowni.

Przy kopalniach wydobywających węgiel koksowy zakładano koksownie. Pierwszego skoksowania wałbrzyskiego węgla dokonano w 1776 roku, od tego czasu koksownie są istotnym elementem w krajobrazie.

W pierwszej połowie XIX wieku dostatek nośnika energii cieplnej w postaci węgla kamiennego umożliwił w Wałbrzychu rozwój energochłonnych gałęzi przemysłu: włókienniczej, metalowej, ceramicznej, które będąc poważnymi odbiorcami wydobytego węgla wpływały z kolei na umacnianie się pozycji górnictwa.

Włókiennictwo wałbrzyskie straciło podczas wojen napoleońskich swoje tradycyjne rynki zbytu i znajdowało się w trudnej sytuacji. Uruchomienie w 1818 roku przez kupców i fabrykantów braci Albertich pierwszej na kontynencie mechanicznej przędzalni lnu stało się zaczynem ponownego rozwoju włókiennictwa w Wałbrzychu.

W pierwszej połowie XIX wieku nastąpił w Wałbrzychu szybki rozwój przemysłu metalowego, tu prekursorem był kupiec Carl Georg Treutler. W 1820 założył odlewni żeliwa w Starym Zdroju [obecnie dzielnica Wałbrzycha], nazwaną HUTĄ KAROL. W 1822 roku w centrum miasta [przy dzisiejszej ulicy Pankiewicza] Anton Körner wybudował fabrykę lin i siatek, głównymi odbiorcami produktów były kopalnie węgla. w centrum miasta powstało ponadto kilka warsztatów ślusarskich, produkujących drobne wyroby metalowe, niektóre z nich [Fiebig, Warmbt] z czasem rozwinęły się w duże przedsiębiorstwa.

Mapa powiatu wałbrzyskiego z 1833 roku ilustruje stan uprzemysłowienia rejonu. Było 26 kopalń węgla, w których pracowały trzy silniki parowe, 4 koksownie, huta Karol i huta szkła, jedna przędzalnia [dzisiejsza FWO CAMELA] z dwoma silnikami parowymi. Gęsta sieć dróg przecinała cały teren powiatu, łączyła sąsiadujące ze sobą miejscowości i umożliwiała transport wytworzonych dóbr. Znaczna część tych dróg została zbudowana i była utrzymywana przez górnictwo.

Dostatek węgla zachęcił dwóch miejscowych kupców [Rausch, Hayn] do założenia Wałbrzychu w latach 1820 i 1829 manufaktury wyrobów fajansowych i porcelany, po przejęciu ich przez Carla Kristera doszło do utworzenia jednej fabryki porcelany i wybudowania w latach czterdziestych XIX wieku dużego kompleksu budynków przemysłowych w centrum Wałbrzycha. Glinkę do produkcji porcelany sprowadzano z Saksonii, natomiast do wypalania używano miejscowego węgla kamiennego. Krister był w Niemczech pionierem w zastosowaniu węgla kamiennego podczas produkcji porcelany. Następną dużą fabrykę porcelany wybudował kupiec Carl Tielsch w Starym Zdroju w 1845 roku, obok wzniesiono rodzinną rezydencję w stylu pałacowym [obecnie Dyrekcja Okręgowa PKP].

Zwarte duże zespoły trzykondygnacyjnych budynków obydwu fabryk porcelany z prostymi oknami i bardzo skromnym wystrojem architektonicznym stanowi przykład funkcjonalnego wielkogabarytowego budownictwa przemysłowego. Należy zaznaczyć, że w tych fabrykach nadal produkuje się porcelanę.

W drugiej połowie XIX wieku nastąpiły dalsze i najgłębsze zmiany w krajobrazie kulturowym. Czynnikiem sprawczym był rozwój transport kolejowego i dotarcie linii kolejowej do śródmieścia Wałbrzycha w 1853 roku, co w zdecydowany sposób ułatwiło transport węgla i innych towarów do innych rejonów kraju, jak i gwałtowny rozwój techniki, który wymuszał zmiany w technologiach oraz przebudowę starych układów techniczno-architektonicznych.

Rozpowszechnienie napędu parowego maszyn spowodowało gwałtowny wzrost

zapotrzebowania na węgiel, który stanowił już podstawową bazę energetyczną dla mechanizacji wszystkich gałęzi przemysłowych. W celu zwiększenia podaży węgla przystąpiono w Wałbrzychu w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku do budowy kilku kopalń głębinowych, w których zastosowano typowy dla tego okresu układ dwóch pionowych szybów, położonych blisko siebie. Nad szybami budowano masywne murowane wieże basztowe, określane w literaturze jako typ Malakow. Historyzujący wystrój architektoniczny wież nadszybowych miał swoją wymowę propagandową, przez nawiązanie do wzorców z epoki feudalnej podkreślano znaczenie i potęgę przemysłu. Masywność wież wyciągowych wynikała jednak głównie z wymogów technicznych, jakim musiały sprostać. W wieży, w górnej części na murach osadzano osie kół kierujących oraz umieszczano suwnice, a wysokość wieży była tak dobrana, by mogła pomieścić wielopiętrowe klatki wydobywcze. Maszyny wyciągowe z napędem parowym o dużej mocy lokowano w budynkach poza wieżą. Kotłownia z centralnie osadzonym między wieżami dymiącym kominem była istotnym elementem tego zespołu.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku nastąpiła kolejna zmiana w konstrukcjach wież wyciągowych, niezbędna ze względu na wzrastającą głębokość szybów i wielkość wydobywanego urobku. Wprowadzono zastrzałowe wieże stalowe o konstrukcji kratowej nitowanej. W Dolnośląskim Zagłębiu Węglowym pierwsza stalowa wieża została postawiona w 1888 roku nad szybem CHWALIBÓG I.

W drugiej połowie XIX wieku tereny kopalniane zaczęto gęściej zabudowywać. Powszechne stosowanie pary do napędów maszyn wymagało wybudowania kotłowni dużej mocy, w związku z tym przybywało wysokich kominów i wież chłodni kominowych. Od lat pięćdziesiątych XIX wieku w wałbrzyskich kopalniach zaczęto węgiel wzbogacać mechanicznie. Budowano zakłady przeróbki mechanicznej węgla, które z czasem stały się największymi budynkami na terenie kopalni. Wzrost liczby urządzeń mechanicznych i maszyn pociągnął za sobą rozbudowę kuźni i warsztatów, w których remontowano maszyny i urządzenia kopalniane. Przybywało również budynków magazynowych, poszerzano powierzchnie składowania drewna kopalnianego. Budynki socjalne, to jest szatnie i łaźnie, zaczęto w wałbrzyskich kopalniach budować w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Przy kopalniach funkcjonowały również koksownie, baterie piecy koksowniczych były stale ulepszane, zmieniała się technologia produkcji koksu. To w Boguszowie koło Wałbrzycha Gustaw Hoffmann wybudował w 1882 roku pierwszy piec regeneracyjny, który, udoskonalony przez Otta, był szeroko stosowany w wielu krajach.

Obszar powierzchni kopalni, gdzie znajdowały się ponadto budynki administracyjne, cechownie oraz drogi, bocznicę kolejową, rampy i punkty załadunkowe, były gęsto zabudowane. Zespoły zakładów wydobywczo-przeróbczych z wysokimi wieżami szybowymi oraz oświetlone łunami i spowite w kłębach dymu koksowni, stały się na wiele lat charakterystycznymi elementami krajobrazu kulturowego w Wałbrzychu.

Działalność górnicza poprzez usypywanie zwałów, tworzenia osadników wody w zagłębieniach terenu, powstawanie zapadlisk powierzchni ziemi przyczyniła się w znacznym stopniu do degradacji i przekształcenia pierwotnego krajobrazu.

W 1900 roku w rejonie wałbrzyskim czynnych było 15 kopalń głębinowych, w których pracowało 20 tys. ludzi, a wielkość wydobycia wynosiła ponad 4 mln ton węgla, tym samym górnictwo było branżą, zatrudniającą najwięcej ludzi oraz produkującą największą masę towarową.

W II połowie XIX wieku nastąpił również szybki rozwój reprezentowanych w Wałbrzychu pozostałych gałęzi przemysłu. W obydwu starych fabrykach porcelany zatrudnionych było około 1500 osób, w uruchomionej w 1882 roku przez kupca z Lipska Hermanna Ohme fabryce porcelany dodatkowo 350 osób.

W II połowie XIX wieku najszybciej, poza górnictwem, rozwijał się przemysł metalowy i budowy maszyn. W Hucie Karol postawiono kompleks nowych hal produkcyjnych oraz okazały gmach biura konstrukcyjnego. W rozbudowanej i zmodernizowanej hucie wytwarzano maszyny wyciągowe, silniki i kotły parowe, pompy, młyny, a od 1880 roku specjalnością zakładu była budowa urządzeń do wzbogacania kopalin. Głównymi odbiorcami wyrobów było śląskie górnictwo, w następnej kolejności przemysł włókienniczy, ceramiczny i cukrowniczy. W połowie XX wieku centrum produkcji przeniesiono do zakładu "Górnego" przy dzisiejszej ulicy Wyszyńskiego, stare hale rozebrano, a teren odstąpiono dla zajezdni autobusów miejskich. W byłym gmachu biura konstrukcyjnego mieści się filia Politechniki Wrocławskiej.

W latach 1856-81 w dzielnicy Sobięcin czynna była huta żelaza VORWÄRTS z wielkim piecem szybowym oraz koksownią. Rudę żelaza sprowadzano z Kowar, wykorzystywano również syderyt uzyskiwany w wałbrzyskich kopalniach węgla, węgiel do koksowni otrzymywano z pobliskich szybów Siostrzanych. W połowie XX wieku ruiny huty i koksowni zlikwidowano, przyszybowe budynki szybów Siostrzanych przeznaczono na magazyny.

W 1886 roku w Wałbrzychu uruchomiono przy ulicy Sikorskiego, w pobliżu ówczesnego dworca kolejowego, HUTĘ WILHELM. Ze względu na brak miejsca na rozbudowę oraz szkody górnicze hutę pod koniec XIX wieku przeniesiono na Piaskową Górę, leżącą na północ od centrum miasta. Podobnie jak huta Karol huta Wilhelm wytwarzała maszyny górnicze, i w roku 1923 doszło do połączenia hut.

Na Piaskową Górę, leżącą poza zasięgiem eksploatacji górniczej, przeniosła się ze śródmieścia fabryka lin i siatek. Wybudowany tam w roku 1902 zakład, po rozbudowie w 1923 roku, nie zmieniając profilu produkcji pracuje w starych budowlach do dziś.

W centrum miasta przy dzisiejszej ulicy 1 Maja 11 z małego warsztatu, założonego w 1830 roku przez R.Warmbta, rozwinęła się duża odlewnia metali kolorowych. Wytwarzano w niej odlewy o masie do 1500 kG na potrzeby zakładów górniczych, chemicznych, wodociągowych, papiernictwa, cukrownictwa. W 1945 roku odlewnia organizacyjnie włączona została do huty Karol, jako jej oddział była czynna do lat sześćdziesiątych XX wieku. Obecnie budynki odlewni wykorzystane są do celów handlowych.

W małym warsztacie ślusarskim miały swój początek zakłady konstrukcji stalowych i wozów kopalnianych. Po przejęciu zakładu przez Kurta Fiebiga w 1919 roku przy ulicy [obecnie] M.Konopnickiej wybudowano nowe hale do produkcji konstrukcji stalowych, a w roku 1921 w dzielnicy Szczawienko wytwórnię wozów kopalnianych, tam mieści się obecnie zakład "dolny" Zakładów Urządzeń Górniczych WAMAG.

W 1868 roku dwaj kupcy Stenzel i Brier założyli na Piaskowej Górze manufakturę szkła lustrzanego. Pod koniec XIX wieku została ona przekształcona w spółkę akcyjną, a fabryka stała się największą hutą szkła na terenach na wschód od Odry. Była czynna do lat dziewięćdziesiątych XX wieku, obecnie tylko część budowli jest wykorzystywana do produkcji szkła.

W latach sześćdziesiątych XIX wieku w północnej części miasta, w Starym

Zdroju przy dzisiejszej ulicy Wrocławskiej została wybudowana duża prężalnia, zakład był czynny przez 100 lat, a po zatrzymaniu produkcji budynki zostały rozebrane.

Koniec XIX i początek XX wieku to przede wszystkim rozwój elektroenergetyki. O elektrowniach kopalnianych już wspomniano, w 1898 roku uruchomiona została elektrownia miejska w Wałbrzychu, zaopatrywała w energię elektryczną miasto i powiaty: wałbrzyski i kamieniogórski aż do Bolkowa, oraz część powiatów świdnickiego i strzegomskiego. Elektrownia była zlokalizowana blisko centrum miasta przy ulicy Wysockiego. Prąd wytwarzano w niej do 1962 roku, następnie siłownia została przebudowana na salę widowiskowo-sportową Ośrodka Sportu i Rekreacji w Wałbrzychu.

Wraz z uruchomieniem elektrowni ruszyła pierwsza elektryczna linia tramwajowa ze Szczawienka przez centrum miasta do Sobięcina. Obecnie są to dzielnice Wałbrzycha, ale wtedy były to samodzielne gminy. Uruchomienie linii tramwajowych między dzielnicami miasta i okolicznymi gminami było istotnym czynnikiem lokowania w tym rejonie dużych zakładów przemysłowych.

W pierwszej połowie XX wieku elektroenergetyka była najprężniej rozwijającym się przemysłem, rozbudowywano i modernizowano zarówno elektrownię miejską jak i elektrownie kopalniane. Elektrownia przy kopalni VICTORIA zaliczana była w latach pięćdziesiątych XX wieku jeszcze do najnowocześniejszych zakładów w Europie.

Wraz z rozpowszechnieniem się napędów elektrycznych wycofywano silniki parowe, likwidowano lokalne kotłownie i ich kominy, wyrastały natomiast wysokie kominy w modernizowanych elektrowniach. W latach sześćdziesiątych XX wieku zlikwidowano w Wałbrzychu, poza VICTORIA, wszystkie elektrownie, i z krajobrazu zniknęły ich wysokie kominy.

Przez cały XIX i XX wiek do wałbrzyskich zakładów przemysłowych napływały rzesze ludzi, poszukujących pracę, dla nich trzeba było budować mieszkania. Najwięcej ludzi wchłaniały zakłady górnicze, pod koniec XIX wieku pracowało w górnictwie około 20 tysięcy osób, w latach trzydziestych liczba ta urosła do 30 tysięcy. Po 1945 roku liczba zatrudnionych w wałbrzyskim przemyśle górniczym oscylowała między 16-20 tysięcy osób. W pozostałych gałęziach przemysłu zatrudnienie wynosiło od kilku do kilkunastu tysięcy osób. Liczba mieszkańców Wałbrzycha w latach 1825-1939 w ówczesnych granicach miasta kształtowała się następująco:

ROK	Liczba mieszkańców	Liczba domów mieszkalnych
1825	1.950	147
1859	5.000	173
1900	15.106	604
1925	44.000	1970
1939	66.372	brak danych
1995	140.000	

Po 1951 roku, to jest po znacznym rozszerzeniu granic miasta, liczba

mieszkańców wzrosła w 1995 roku do 140 tysięcy. Przez cały XIX i XX wiek brak odpowiedniej liczby mieszkań był ogromnym problemem, który nie został nigdy rozwiązany.

Domy mieszkalne dla robotników lokowano w XIX wieku w pobliżu zakładów pracy, a więc na obszarach z mocno zdegradowanym środowiskiem, mimo to było ich wciąż mało. Standard w takich domach był niski, w wielorodzinnych domach przeważały mieszkania jednoizbowe. Kamienice z płaskimi dachami krytymi papą, nie harmonizującymi z górzystym krajobrazem i zlokalizowane wzdłuż długich ciągów komunikacyjnych decydują o wyglądzie niektórych dzielnic miasta.

Znaczące zmiany zaszły w urbanizacji centrum Wałbrzycha, gdzie obok okazałych kamienic mieszczańskich wybudowano sporo budynków użyteczności publicznej. W 1856 roku oddano do użytku nowy ratusz, w następnych latach budynek sądu oraz kilka dużych szkół podstawowych i średnich, gmach poczty głównej, kilka banków, łaźnię miejską, rzeźnię i inne. W latach 1895/96 wybudowano szpital miejski w dzielnicy Gaj, który rozbudowano w 1923 roku. Pochodzący z 1833 roku szpital Spółki Brackiej dla górników i ich rodzin okazał się za mały i w roku 1908 wybudowano nowy przy ulicy Batorego.

Od połowy XIX wieku czynne były wodociągi miejskie, od 1863 roku do oświetlenia ulic i mieszkań używano lamp gazowych, zastąpionych po 1898 roku oświetleniem elektrycznym. W pierwszych latach XX wieku wprowadzono w mieście kanalizację, wtedy też wybrukowano te ulice, które dotychczas nie posiadały twardej nawierzchni.

Wiek XX przyniósł z sobą zmianę w podejściu do standardu mieszkaniowego robotników, co zostało konsekwentnie zrealizowane przy budowie dzielnicy nowe Miasto w latach 1904-1914. Zarząd miejski zlecił opracowanie projektu dzielnicy pracowni architektonicznej w Berlinie. Właściciele działek budowlanych mogli je zabudowywać wyłącznie z planem architektonicznym. Zaprojektowano tam szerokie ulice, place, skwery oraz domy wieloizbowe, a nawet z luksusowymi mieszkaniami. Nie przewidziano tam fabryk ani większych warsztatów.

Równie starannie zostały zaprojektowane i wykonane w latach dwudziestych i trzydziestych osiedla mieszkaniowe w innych dzielnicach. Domy o zróżnicowanej wysokości i wielkości zlokalizowane były przeważnie na stokach wzgórz, często blisko naturalnych terenów zielonych. szkoły, przychodnie lekarskie i sklepy w osiedlu zapewniały mieszkańcom zaspokojenie podstawowych potrzeb bytowych.

Mimo wybudowania sporej liczby mieszkań nie zaspokojono potrzeb i wciąż znaczna liczba rodzin mieszkała w nieodpowiednich warunkach. W Niemczech do 1945 roku Wałbrzych należał do miast o największym zagęszczeniu ludności i nadal niskim standardzie mieszkań, było 30% mieszkań jednoizbowych, 40% dwuizbowych, 19% trzyizbowych, a 11% posiadało cztery i więcej izb.

Budownictwo mieszkaniowe nabrało rozmachu w latach 1966-1965, kiedy przystąpiono do budowy osiedli mieszkaniowych w Kozicach oraz Piaskowej Górze, gdzie w nowym budownictwie zamieszkało ponad 30 tysięcy ludzi. Następne duże osiedle Podzamcze zaczęto budować pod koniec lat sześćdziesiątych.

W krajobrazie kulturowym Wałbrzycha wyróżniają się przede wszystkim ślady działalności górnictwa, są to wieże szybów oraz hałdy, które przecinają tereny miejskie w wielu miejscach. Wysokość współczesnych zwałów przekroczyła 100 m od poziomu

podstawy. w rejonie wałbrzyskim znajduje się 27 zwałowisk, mieszczących 43 mln m³ skał płonnych i zajmujących powierzchnię 180 hektarów; oraz 7 osadników o pojemności 8 mln m³. W wielu miejscach nastąpiły deformacje terenu, obniżenie powierzchni ziemi nad wybranymi pokładami sięga miejscami kilkanaście metrów.

W związku z dezindustrializacją rejonu wałbrzyskiego następuje w ostatnich latach kolejna zmiana krajobrazu kulturowego. Problemem w tych warunkach staje się konieczność zachowania przynajmniej wybranych elementów dawnego krajobrazu przemysłowego. Okręgi przemysłowe z ich rozbudowaną infrastrukturą są niewątpliwie świadectwem pewnego okresu w rozwoju cywilizacyjnego ludzkości, są uprzedmiotowioną historią. Jak każde dzieło o dużym znaczeniu powinno zostać zachowane, by prezentować potomnym ten wycinek dziejów ludzkości, a przede wszystkim miasta. Krajobraz przemysłowy, budowle przemysłowe, te świątynie pracy", są dla ostatnich lat takimi samymi wyróżnikami w terenie jak gotyckie katedry, zamki i pałace dla wieków poprzednich.

Szczawno Zdrój, maj 1996 r.

Dr inż. Eufrozyna PIATEK
ul. Wita Stwosza 36
PL 58-310 SZCAWNO ZDRÓJ